

CONTENTS

Articles

Mateusz Klempert, <i>Wojtkuszki amateur photography</i>	5
Łukasz Faszczka, <i>Education in the Vilna Governorate during World War I. The perspective of the Polish community</i>	13
*	
* *	
Aleś Smalianczuk, <i>Stolen victory</i>	37
Česlovas Laurinavičius, Vladas Sirutavičius, <i>May 8, 1945 – the end of the war or a new occupation? The dilemmas of the Lithuanians</i>	45
Giennadij F. Matwiejew, <i>War and victory over Nazi Germany and its allies in the historical memory of the Russian and Polish people</i>	55

Sources and materials

Leaid Ławresz, <i>Basilians of the union abolition period</i>	65
---	----

Reviews and notes	91
--------------------------	----

Scientific Chronicle	129
-----------------------------	-----

In memoriam	143
--------------------	-----

BIULETYN
HISTORII POGRANICZA

Nr 15



Białystok 2015

Biuletyn Historii Pogranicza

Pismo Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Białymstoku

Rada Redakcyjna

Adam Dobroński (Białystok), Jan Dzięgielewski (Warszawa),
ks. Tadeusz Krahel (Białystok), Algis Kasperavičius (Vilno),
Aklvydas Nikzentaitis (Vilno), Aleś Smalianczuk (Grodno–Warszawa)

Redakcja

Jan Jerzy Milewski – redaktor
Aleksander Krawcewicz (Grodno) i Rimantas Miknys (Wilno) – zastępcy redaktora
Marek Kietliński, ks. Tadeusz Kasabuła, Cezary Kukło, Paweł Niziołek,
Anna Pyżewska, Jan Snopko, Wojciech Śleszyński

Recenzenci

prof. dr hab. Norbert Kasperek (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie)
prof. dr Virgilijus Pugačiauskas (Instytut Historii Litwy, Litewska Akademia Wojskowa)

Adres Redakcji

15-637 Białystok, ul. Warsztatowa 1a
e-mail: jerzy.milewski@ipn.gov.pl

PTH dziękuje za wsparcie Panu Klausowi Pischelowi (Berlin)

**8 MAJA 1945 R. –
KONIEC WOJNY CZY NOWA OKUPACJA?
DYLEMATY LITWINÓW***

Na Litwie nie jest oczywiste, jaką datę należy uważać za koniec II wojny światowej. Oficjalnie jej zakończenie obchodzi się 8 maja, w dniu zakończenia wojny w Europie. Tymczasem w społeczeństwie panuje przekonanie, że po wyzwoleniu spod niemieckiej okupacji przyszła okupacja następna, radziecka, przeciwko której zrodził się trwający prawie dziesięć lat zbrojny ruch oporu.

Litwa dzisiaj oficjalnie podnosi problem roszczeń w stosunku do Federacji Rosyjskiej, jako spadkobierczyni ZSRR, o kompensację strat poniesionych w okresie okupacji radzieckiej¹. Co jakiś czas litewskie organy ścigania wszczynają postępowanie przeciwko osobom, które tłumili opór, nie zważając na to, że sami sprawcy uważają siebie za „wyzwoliciele od faszyzmu”². Niekiedy próbuje się forsować opinię, że wojna dla Litwinów zakończyła się dopiero wtedy, gdy ostatni radziecki żołnierz opuścił terytorium Litwy, tzn. 1 września 1993 roku³. Ale można spotkać również głosy przeciwnie, np. że Litwa z wojny wyszła zwycięsko, bo znacznie powiększyła swoje terytorium⁴. Chcąc odpowiedzieć na pytanie, co dla Litwinów oznaczało zakończenie II wojny światowej, najpierw należałoby wyjaśnić, jakie znaczenie dla Litwy i jej narodu miał wybuch konfliktu.

* Popularnonaukowa wersja tego artykułu została opublikowana w: „Pamięć.pl” 2015, nr 10.

¹ LIETUVOS RESPUBLIKOS ĮSTATYMAS DĖL SSRS OKUPACIJOS ŽALOS ATLYGINIMO Į S T A T Y M A S. 2000 m. birželio 13 d. Nr. VIII-1727 Vilnius // <https://www.e-tar.lt/acc/legalAct.html?documentId=TAR.03410B6A865C>; DAINIUS ŽALIMAS: SSRS OKUPACIJOS ŽALOS ATLYGINIMO ĮSTATYMAS TARPTAUTINĖS TEISĖS NORMŲ KONTEKSTE (I) // <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2005-09-10-dainius-zalimas-ssrs-okupacijos-zalos-atlyginimo-istatymas-tarptautines-teises-normu-kontekste-i/19130>

² Genocido bylos nagrinėjime – praplėstas kaltinimas // <http://alkas.lt/2014/12/14/genocido-bylos-nagrinėjime-praplestas-kaltinimas/>; Strasbūro teismas paniekino Lietuvos partizanų kovą // <http://alkas.lt/2015/10/23/strasburo-teismas-paniekino-lietuvos-partizanuu-kova/>

³ Savaitės komentaras: kada Lietuvoje baigėsi Antrasis pasaulinis karas? // http://www.dzukuzinios.lt/savaites-komentaras-kada-lietuvoje-baigesi-antrasis-pasaulinis-karas?quicktabs_2=0

⁴ Lietuva laimėjo pasaulinį karą (publikuota 2005 05 07) // http://www.straipsniai.lt/lietuvos_istorija/puslapis/9204

Wilno i Kłajpeda: punkty zapalne

II wojna światowa nie była wojną litewską. Litwa jako państwo nie oddała wówczas ani jednego strzału. Jeszcze długo przed wybuchem wojny Litwa obrała kierunek – opłakanej zresztą w skutkach – polityki państwa neutralnego i formalnie ją utrzymała aż do utraty suwerenności latem 1940 roku, od kiedy była okupowana przez najeźdźców. Odtąd wszystkie decyzje na Litwie były inspirowane bądź organizowane przez obce siły. To jest istota sytuacji Litwinów w II wojnie światowej i po jej formalnym zakończeniu.

W świetle faktów sytuacja już nie wygląda tak jednoznacznie. Weźmy choćby kontekst tzw. polityki neutralnej, pomimo której Litwa neutralna nie była, i ostatecznie taka być nie mogła, a to z powodu swoich problemów terytorialnych. Ich symbole – Wilno i Kłajpeda – odzwierciedlały trudności państwa litewskiego od jego narodzin. Już w czasie I wojny światowej idea Litwy z Wilnem i Kłajpedą wydała się atrakcyjnym pomysłem zarówno dla Litwinów, jak i dla szukających stabilności w regionie projektantów ówczesnego ładu międzynarodowego. Ostatecznie realizacja projektu została zawieszona z powodu zbyt dużego napięcia między państwami regionu, a także z winy samych Litwinów, którzy nie potrafili osiągnąć porozumienia ani z Polakami w Wilnie, ani z Niemcami w Kłajpedzie. W rezultacie Wilno i Kłajpeda stały się zarzewiem międzynarodowego konfliktu, który tlił się przez całe dwudziestolecie międzywojenne. Tymczasem II wojna światowa w swoich początkach kierowała się logiką wykorzystania potrzeby bezpieczeństwa małych narodów, takich jak Litwini, jako wygodnej zasłony, za którą kryły się tendencje globalnej ekspansji wielkich mocarstw.

Początkowo wojna stworzyła iluzję szans na zaspokojenie litewskich aspiracji. Jesienią 1939 roku na wieść o odzyskaniu swojej stolicy – Wilna – Litwini przeżywali nieopisaną euforię. Szybko jednak stało się jasne, że kraj stracił suwerenność. Bez własnego rządu naród litewski nie miał możliwości realnej kontroli nad szybko zmieniającą się sytuacją i stał się dla najeźdźców wygodnym narzędziem przeprowadzania najokrutniejszych planów. Sytuację Litwinów można określić jako próbę przystosowania się do coraz dramatyczniejszych okoliczności – od spontanicznego zrywu przeciwko jednemu agresorowi do przerażającego upadku w obliczu drugiego, gdy dają się wciągnąć w inspirowane przez okupanta masowe akty ludobójstwa. Następują wahania – od próby biologicznego przetrwania w obliczu rasowej zagłady do rozwiązywania dylematów: wyemigrować czy zostać wywiezionym na katorgę przez nowego okupanta.

W wyniku II wojny światowej oraz wywózek na Syberię Litwa straciła ok. 0,5 mln mieszkańców, tzn. czwartą część swoich obywateli. Inną – nie mniej bolesną – stratą spowodowaną przez wojnę było rozbitcie społeczeństwa obywatelskiego, wówczas jeszcze dość kruchego, ale mozolnie budowanego przed wojną przez niepodległe państwo. Najtragiczniejszy los spotkał litewskich Żydów (ok. 170 tys.), których właściwie unicestwiono. Innym rezultatem polityki rasowej było szczególne zaostrzenie konfliktu litewsko-polskiego. Podczas okupacji niemieckiej na Litwie zginęło ok. 10 tys. Polaków i ok. 6 tys. Litwinów. Po wojnie zaś duża część polskiej społeczności (ok. 180 tys.) wyjechała albo została przesiedlona. Największego mordy na Litwie dokonano w czasie okupacji niemieckiej na jeń-

cach radzieckich (zginęło ich ok. 190 tys.). Dramatyczny los spotkał też litewskich Niemców (wliczając w to okręg Kłajpedy – razem ok. 90 tys. osób). Za hitlerowskiej okupacji otwierała się przed nimi perspektywa kolonizacji całej Litwy, a po wkroczeniu Armii Czerwonej zostali brutalnie wymieceni z kraju.

Niemcy: rozgrywanie Litwinów

Na drastyczne próby zostało wystawione morale narodu litewskiego. W czasie pierwszej okupacji radzieckiej zaczęły się zsyłki i rozstrzelania (wywieziono ok. 17 tys., wymordowano około tysiąca), które stały się impulsem do późniejszych masowych mordów. Żądni zemsty za doznane krzywdy, Litwini witali nowego okupanta z kwiatami oraz nadzieją, że zostanie im przywrócona zabrana przez bolszewików niepodległość. Od pierwszych dni hitlerowskiej okupacji na Litwie zaczął się holokaust, w który bezpośrednio było zaangażowanych ok. 5 tys. Litwinów. Naziści umiejętnie grali na narodowych nutach. Zaraz do terytorium Litwy przyłączono wschodnie powiaty, a w ustanowionej miejscowej administracji dopuszczono do dominacji litewskich urzędników. W ten sposób podbudowano litewską ekspansję na wschód i zarazem rozgrzano konflikt między miejscową ludnością białoruską i polską a litewskimi przybyszami. W tym samym czasie zaczęto przesiedlać Niemców z Prus Wschodnich na siedliska litewskich gospodarzy w Zaniemniu (lit. *Suvalkija*) i Żmudzi⁵.

Pełne zrozumienie misternego planu Niemców nastąpiło dopiero później. Duże wrażenie na społeczeństwie wywarła wieść, która rozeszła się jesienią 1942 r., o tym, że II Rzesza planuje rządzenie zdobytymi ziemiami na wschodzie⁶. W tych planach jedynie niewielka część Litwinów była przewidziana jako nadająca się do asymilacji, tzn. germanizacji, a większa część narodu miała zostać wywieziona na bezkresne terytoria Rosji. Nic dziwnego, że wszystko to pogorszyło litewskie nastroje społeczne. Narodził się ruch oporu. W zasadzie bierny, ale w pewnej mierze skuteczny. Starania okupanta na początku 1943 r., aby uformować legion SS składający się z młodzieży litewskiej, speliły na niczym. W odpowiedzi Niemcy zamknęli szkoły wyższe, Litwinów (ale także Polaków i Rosjan) zaczęto wywozić z miast, a na ich miejsce osiedlać Niemców. Najboleśniejszą karą okazało się aresztowanie dużej grupy inteligencji litewskiej jako zakładników i wywózka ich do obozów koncentracyjnych⁷.

Część inteligencji, która we współpracy z okupantem widziała pewnego rodzaju *modus vivendi*, posunęła się do nowego aktu kolaboracji: 5 kwietnia 1943 r. podczas konferencji w Wilnie przyjęto rezolucję, w której wyrażono wolę walki narodu litewskiego u boku III Rzeszy przeciwko bolszewizmowi. W zamian za akt

⁵ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius 1998.

⁶ Ch. Dieckman, *Savivaldos politikos galimybės vokiečių okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 m.* // *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, Sud. A. Anušauskas, Č. Laurinavičius, Vilnius 2007, p. 125–134; *Trečiojo reicho planai lietuvos teritorijos ir gyventojų atžvilgiu* // <http://gid.lt/istorija/treciojo-reicho-planai-lietuvos-teritorijos-ir-gyventoju-atzvilgiu>

⁷ A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, Vilnius 1991.

lojalności zażądano utworzenia litewskiej armii. Niemcy, po długiej zwłoce, pod koniec roku wydali zgodę na utworzenie Litewskiego Korpusu Lokalnego (*Vietinė Rinktinė*), który miał stacjonować na Litwie. W pierwszych dniach naboru zgłosiło się ok. 20 tys. ochotników (korpus miał liczyć w sumie 100 tys. żołnierzy). Ponieważ w siłach zbrojnych Armii Czerwonej, zbliżającej się do granic Litwy, było również ok. 100 tys. żołnierzy, Korpus Lokalny mógł się stać znaczącym czynnikiem w rozgrywaniu przyszłych losów kraju. Poza tym siłom politycznym na Litwie w końcu 1943 roku udało się osiągnąć pewien poziom konsolidacji: został utworzony Najwyższy Komitet Wyzwolenia Litwy (*Vyriausias Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas* – VLIK), który aspirował do politycznego reprezentowania narodu. Zatem znowu narodziła się pewna nadzieja na odzyskanie suwerenności. W ten sposób Litwa wkroczyła w ostatni rok wojny.

Napięcia i negocjacje

Na progu 1944 r. na Litwie działało wiele sił polityczno-militarnych, które albo miały faktyczną władzę, albo do niej pretendowały. Przede wszystkim stanowiły je niemieckie struktury okupacyjne, a poza tym oddziały litewskiej policji i uzbrojonej samoobrony oraz lokalna administracja. W tym czasie w lasach działały silne oddziały polskiej Armii Krajowej oraz partyzantka radziecka. Pod koniec wojny z jednej strony zaostrzył się konflikt między ugrupowaniami, nierzadko przechodzący w starcia, z drugiej zwiększyła się aktywność stron w poszukiwaniu wzajemnych kontaktów. Negocjacje toczyły się między Litwinami a Niemcami, Litwinami a Polakami, Niemcami a Polakami, Polakami a radziecką partyzantką, radziecką partyzantką a litewskimi niepodległościowcami⁸.

Negocjacje litewsko-polskie odbywały się cyklicznie od 1942 r., ale nie udało się rozwiązać kwestii zasadniczej: do kogo ma należeć Wilno. Litwinom nawet na myśl nie przyszło zrezygnować ze stolicy, Polacy zaś trzymali się swojego stanowiska: musi zostać zachowana wschodnia granica Polski sprzed 1 września 1939 r. Na progu 1944 r. stanowiska się zaostrzyły. Polska partyzantka zintensyfikowała napady na litewską policję, mając nadzieję na odegranie dominującej roli na Wileńszczyźnie. Optymizm Polaków był podgrzewany przez niemieckie obietniczki otrzymania stanowisk w administracji, które dotąd zajmowali Litwini. Ci ostatni, oczywiście, mieli zamiar utrzymać lub nawet wzmocnić swoje pozycje przy pomocy formowanego Korpusu Lokalnego. Tymczasem oddziały korpusu wplątały się w akcje odwetowe przeciw polskim oddziałom i w wyniku kilku starć z AK poniosły poważne straty⁹.

⁸ S. Kirkor, *Rozmowy polsko-sowieckie w 1944 roku*, „Zeszyty Historyczne” 1972, 22, s. 41–64; W. Borodziewicz, *Rozmowy polsko-litewskie w Wilnie 1942–1944*, „Przegląd Historyczny” 1989, z. 2; *Wilenskie rozmowy niemiecko-polskie w lutym 1944 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2002, nr 1, s. 101–145; A. Bubnys, *Pasipriešinio judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais. Lenkų pogrindis 1939–1945*, Vilnius 2015, s. 314–349; R. Zizas, *Antinacinė rezistencija: lietuvių nacionalinio ir sovietinio pogrindžio ryšiai 1943–1944 m. sovietinio pogrindžio dokumentuose* [w:] *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, s. 577–624.

⁹ A. Bubnys, *Lietuvos vietinė rinktinė* // http://genocid.lt/UserFiles/File/Atmintinos_datos/2014/02/201402_rinktinė.pdf.

Stosunki litewsko-niemieckie po zasadniczym uzgodnieniu w sprawie utworzenia Korpusu Lokalnego wcale się nie poprawiły¹⁰. Niemcy nie zezwolili, by jego liczebność przekroczyła 10 tys., a sami zażądali naboru ok. 60 tys. litewskich rekrutów do niemieckich oddziałów walczących na froncie. Ponadto zagrozili wywózką ok. 100 tys. mieszkańców Litwy na roboty przymusowe do Rzeszy. Niemiecki niepokój wzbudzała rosnąca w siłę na Wileńszczyźnie sowiecka partyzantka, przeciwko której hitlerowcy planowali wykorzystanie oddziałów AK.

W takim kontekście nawiązano kontakty między litewskim samorządem a radzieckimi partyzantami. Najczęściej uzgadniano pozycje, dążąc do uniknięcia wzajemnych starć. Bardzo istotne szczegóły co do rozlokowania uzgodniono w marcu 1944 r., gdy zlikwidowano kilku niemieckich funkcjonariuszy wysokiej rangi. Za operacją stali radzieccy partyzanci, których wówczas osłaniała litewska policja. Samą akcją zainscenizowano w ten sposób, żeby podejrzenie padło na AK¹¹.

Ciekawe, że w trakcie spotkań litewskich działaczy niepodległościowych i sowieckich partyzantów podejmowano tematy przyszłości Litwy. Jednak na pytania niepodległościowców o przyszły ustrój państwa nie padały jasne odpowiedzi. Co więcej, Sowietci wzywali do rozpoczęcia otwartej wojny z Niemcami, a ponadto wraz z kierownictwem Komunistycznej Partii Litwy (*Lietuvos Komunistų Partija* – LKP) byli bardzo zaniepokojeni pogłoską, że Litwini mogą zorganizować powstanie przeciwko Niemcom jeszcze przed wkroczeniem Armii Czerwonej. Wydaje się, że sowiecki wywiad interesowało wyłącznie pytanie, czy na Litwie istnieje potencjał uformowania się siły stanowiącej dla nich konkurencję. Po upewnieniu się co do realnych możliwości obozu niepodległościowców negocjacji zaniechano¹².

W podobnym celu strona sowiecka prowadziła negocjacje z AK. Dążono do wykorzystania oddziałów polskiej partyzantki przeciwko Niemcom w taki sposób, aby w rezultacie Armia Czerwona zapewniła sobie dominującą pozycję.

Na sytuację w regionie decydujący wpływ miała konferencja wielkiej trójki w Teheranie pod koniec 1943 r., na której ustalono przebieg wschodniej granicy Polski wzdłuż linii Curzona. W świetle ustaleń konferencji wszystkie plany AK co do Wileńszczyzny stawały się bezprzedmiotowe. Jednocześnie zostały przekreślone jakiegokolwiek nadzieje w sprawie restytucji niepodległej Litwy. Należy jednak podkreślić, że poza niekorzystnym rozkładem wielkich sił, jedynie niewielką rolę w sprawie odegrały ówczesne litewskie elity polityczne.

Gdybyśmy przy opisie osobowości posłużyli się symbolami lwa i lisa ze znanego modelu Wilfredo Pareto, niestety należałoby uznać, że wśród litewskich elit politycznych 1944 r. nie było ani lwów, ani lisów. Także wcześniej wspomniany VLIK, poza retoryczną odezwą do narodu, wydaną z okazji Święta Niepodległości 16 lutego 1944 r., nie zdołał zjednoczyć żadnych politycznych sił na Litwie ani tym bardziej nawiązać konstruktywnych kontaktów z zagranicą. Oczywiście, na sytu-

¹⁰ A. Bubnys, *Lietuvos vietinė rinktinė ir jos štabo nari, suėmimas bei kalinimas Salaspilio lageryje 1944 metais* // <http://alkas.lt/2015/10/30/a-bubnys-lietuvos-vietine-rinktinė-ir-jos-stabo-nari-suemimas-bei-kalinimas-salaspilio-lageryje-1944-metais/>

¹¹ R. Zizas, *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius 2014, s. 321–351.

¹² *Ibidem*.

ację wpływał wówczas powszechny strach przed nadchodzącym żywiołem bolszewickim, przekonanie, że represje będą jeszcze straszniejsze niż w 1941 r. Dlatego członkowie VLIK-u opuścili ojczyznę wraz z 60 tys. innych mieszkańców Litwy (chcących opuścić kraj było nawet 200 tys.)¹³. Uciekali chaotycznie, mając wizję, że zaraz wybuchnie nowa wojna, tym razem między Sowietami a zachodnimi aliantami, a Amerykanie i Brytyjczycy pomogą im wrócić do wyzwolonej ojczyzny.

Iluzja „radzieckiej państwowości”

Gdy niepodległościowcy przygotowywali się do ucieczki z kraju, z Moskwy rozpowszechniano wieści o zbliżającym się „wyzwoleniu” Litwy i narodu litewskiego. Wówczas sowiecka propaganda z rozmysłem celowała w wartości narodowe. W audycjach moskiewskiego radia dla Litwinów grano litewski hymn, wcześniej – od 1940 r. – zabroniony, na okrągło rozbrzmiewały melodie o „stolicy w Wilnie”, o „bursztynowym wybrzeżu” i inne motywy poruszające litewską nutę narodową. W ten sposób demonstrowano „narodowy” charakter Litwy radzieckiej nie tylko tym, którzy zostali w kraju, lecz także tym z litewskiej diaspory, zwłaszcza tej w USA. Narodowy aspekt polityki Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej stanowił zwykłe narzędzie mobilizowania litewskich sił w walce z Niemcami.

Z drugiej strony, już na początku 1944 r. Moskwa wzięła kurs na wizerunek tzw. radzieckiej państwowości republik związkowych. Zaczęto reorganizację związkowych urzędów ludowych komisarzy obrony oraz spraw zagranicznych, przekształcając je w urzędy związkowo-republikańskie, pojawiły się głosy o restytucji służb dyplomatycznych na poziomie republik, wreszcie zaproponowano, aby Litwa radziecka wraz z Ukrainą i Białorusią weszły w skład ONZ¹⁴.

Tymczasem kierownictwo Litewskiej SRR rzeczywiście rozważało możliwości rozszerzenia „radzieckiej suwerenności” republiki. W marcu 1944 r. przygotowano kilka projektów postanowień Rady Komisarzy Ludowych LSRR oraz Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Litwy (bolszewików) [KC KPL(b)], w których stwierdzono m.in. „szczególną specyfikę” LSRR oraz podkreślono potrzebę, żeby postanowienia i ustawy związkowe w LSRR „nie były wprowadzane automatycznie”, lecz „na podstawie postanowień i rozporządzeń republikańskich”. Wydaje się więc, że kierownictwo LSRR miało złudzenia, iż na Litwę może wrócić jako dominująca siła polityczna¹⁵.

13 lipca 1944 r. Armia Czerwona zajęła Wilno i tego samego dnia w Moskwie oddano salwę na cześć „stolicy Litwy Radzieckiej”. Co prawda, w walkach o Wilno

¹³ A. Eidintas, *Lietuvių Kolumbai. Politinė emigracija*, Vilnius 1993, s. 90–97, 107.

¹⁴ СССР и Литва в годы Второй мировой войны, т. 2, *Литва в политике СССР и в международных отношениях (август 1940–сентябрь 1945 гг.)*. Сб. Документов, Сост. Н. Лебедева, А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Vilnius 2012, s. 42–43, dok. nr 247, 257, 262, 275, 289, 294.

¹⁵ V. Sirutavičius, „Kas čia šeimininkas”: LKP politikos nacionaliniai/tautiniai aspektai 1944 m. // Raport na Konferencji Międzynarodowej: 1944 metai Lietuvoje ir kaimyninėse šalyse okupacijoms besikeičianti, Vilnius 11–12 IX 2014 (rękopis); *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m: VKP(b) CK dokumentai*, oprac. M. Pocius, Vilnius 2015, dok. nr 5, 8, 9, 10.

wraz z armią sowiecką brały udział także oddziały Armii Krajowej, ale sojusz ten był krótkotrwały, a jednostki AK niedługo potem zostały rozbrojone. Kierownictwo LSRR mogło wówczas być przekonane, że zniknął niebezpieczny konkurent. Bezpodstawnie.

Szybko wyplłynął problem braku poparcia społeczno-politycznego w regionie. Wilno w zasadzie dalej było polskie, a Polacy przeciwni wszelkim wariantom władzy innym niż polska. Większość Litwinów, którzy zostali na Wileńszczyźnie, była w najlepszym wypadku sceptyczna wobec nowej władzy. Jakiś czas na wsiach albo nawet w gminach starano się tworzyć lokalne instytucje z udziałem Litwinów, którzy pracowali w samorządach za okupacji niemieckiej. Wzbudzało to niezadowolenie przybyłych ze Związku Radzieckiego przedstawicieli partii komunistycznej i funkcjonariuszy aparatu represji. Narastający konflikt zwrócił uwagę Moskwy. Na przełomie października i listopada 1944 roku podjęto decyzję o utworzeniu specjalnego Biura Komitetu Centralnego WKP(b) ds. Litwy. Według początkowego projektu Biuro miało stanowić najwyższy organ władzy w LSRR, w którym w ogóle nie zamierzano uwzględniać liderów KPL. Dopiero później decyzja została złagodzona: ustalono zasadę „koleżeńskich” stosunków między Biurem a KPL. Jednak początkowe wizje o suwerenności LSRR legły w gruzach. Zaczęły się czystki w kadrach, które po jakimś czasie przerodziły się w masową zsyłkę na wschód.

Warto też pamiętać, że przez cały rok 1944 aż do początków 1945 Litwa była narażona na działanie tzw. czynnika frontowego. W kraju stacjonowało mnóstwo wojska, co się wiązało z przypadkami żołnierskiej samowoli oraz przestępstwami. Napięcie między władzą a społeczeństwem podgrzała mobilizacja rozpoczęta na przełomie lipca i sierpnia 1944 r. Do maja następnego roku objęła ona 100 tys. rekrutów. Na jej przebieg miały zapewne wpływ obietnice o utworzeniu oddziałów litewskich. Szybko ujawnione oszustwo wywołało niezadowolenie. Część niedoszłych żołnierzy uciekła do lasu i tam przyłączyła się do tworzącej się partyzantki.

Koniec złudzeń

Wiosną 1945 r. (po konferencji jałtańskiej) przysły złudzenia co do rozszerzenia suwerenności republik sowieckich. Usiłując utrzymać spadające poparcie społeczne, kierownictwo LSRR wymyśliło akcję przeciągnięcia na swoją stronę litewskiej inteligencji twórczej. Latem tego roku zorganizowano w Wilnie zjazd, na który zaproszono około sześciuset intelektualistów. Zjazd posłużył liderom LSRR do szerzenia propagandy, że czasy niepodległości są nieuchronnie stracone i że ustrój radziecki jest jakoby jedyną gwarancją przetrwania narodu litewskiego. W tym samym czasie zaczęły się też masowe zsyłki na Syberię.

Przybywający do Wilna inteligenci nawet z ówczesnej prasy sowieckiej mogli wyraźnie wyczytać rosnące napięcie między dawnymi sojusznikami. Rosło zagrożenie nową, tzw. zimną, wojną. Rodzący się podział świata na dwa obozy wpływał na antagonizmy również na Litwie. Jeszcze tego samego lata wystąpiono z inicjatywą zbierania podpisów obywateli pod listem dziękczynnym dla Stalina za „wyzwolenie” (w podtekście: za Wilno i Kłajpedę). Inicjatywa była ewidentnie zsynchronizowana

z trwającą w tym samym czasie konferencją w Poczdamie i miała się stać demonstracją wolnej woli narodu litewskiego do zamieszkania w Związku Radzieckim. Oficjalne źródła podają, że pod listem podpisało się „649 875 robotników, chłopów i inteligentów”. Podana liczba stanowiła jedną trzecią wszystkich mieszkańców Litwy mających zdolność do czynności prawnych. Tymczasem w raporcie NKWD wysłanym do Moskwy napisano wprost, że akcja zakończyła się fiaskiem¹⁶. Faktycznie należy przyznać, że duża część narodu litewskiego nie chciała się pogodzić ze skutkami II wojny światowej, które boleśnie dotknęły Litwę.

„Nikt nie chciał umierać”

Ostatecznie z ruchem oporu na Litwie radziecki aparat represji zdołał się oporać dopiero w połowie lat pięćdziesiątych (w wojnie partyzanckiej zginęło ok. 30 tys. uczestników). Z czasem większość (mniej więcej dwie trzecie) litewskiego społeczeństwa pogodziła się w jakiś sposób z władzą radziecką jako nieuchronnym skutkiem II wojny światowej. Oznaczało to, że w zasadzie została zaakceptowana sowiecka wersja tej wojny. Dzisiaj, po odzyskaniu niepodległości, w dyskursie publicznym bierze górę inny kierunek formowania pamięci historycznej. Ustrój radziecki niemal bez wyjątku zaczęto traktować jako okupacyjny, ruch partyzancki zaś – jako część permanentnego ruchu oporu, który zachował ciągłość aż do 1990 r. Jednakże sam powojenny zbrojny opór w ludzkiej pamięci nie ma jednoznacznych konotacji. Badania historyków dowodzą, że w wyniku ruchu oporu liczba ofiar po stronie bezbronnej ludności cywilnej znacznie przewyższyła liczbę zlikwidowanych sowieckich kolaborantów¹⁷. W tym świetle nieprzypadkowo na Litwie wciąż cieszy się popularnością zrealizowany w czasach radzieckich film fabularny *Niekas nenorėjo mirti* (Nikt nie chciał umierać), którego fabuła przypomina głośny film Andrzeja Wajdy *Popiół i diament*.

Ocena II wojny światowej oraz jej skutków była i pozostanie zróżnicowana. Niemniej my, historycy, jesteśmy zdania, że formowanie pamięci historycznej nie powinno zasadniczo odbiegać od rezultatów badań akademickich.

Summary

May 8, 1945 – the end of the war or a new occupation? The dilemmas of the Lithuanians

Although the Lithuanian territory expanded as a result of World War II – Vilnius and Klaipėda became parts of the Lithuanian SSR – for Lithuanians the 8th of May is not a remainder of victory. Successive occupiers attempted to exploit Lithuanians by

¹⁶ M. Pocius, *Vieningas lietuvių tautos atsakas J. Stalinui* [w:] Lietuva Antrajame pasauliniame kare, s. 631–637.

¹⁷ M. Pocius, *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius 2009.

tempting them with various promises in order to achieve political goals of their own. In addition to human losses resulting from the German extermination policy (mainly victims of the Holocaust), Lithuania was struck by new demographic disasters: about 60,000 Lithuanians and 90,000 Germans fled to the West in fear of the approaching Red Army, and after the Soviet invasion, almost 200,000 Poles were relocated to Poland in its new borders. As a result of the post-war guerrilla fighting, 30,000 people were killed, and the Soviet repressions (including deportations to Siberia) affected a total of about 300,000 Lithuanian residents, mostly native Lithuanians.

Резюме

8 траўня 1945 г. – канец вайны ці новая акупацыя? Дылематы Літовцов

Дзень 8 траўня ў Літовцов не асацыіруецца з перамогай, хоць у выніку Другой сьвятовай вайны тэрыторыя Летувы павялічылася: Вільня і Клайпеда сталі часткай Літовскай ССР. Чарговыя акупанты стараліся ўцягнуць ў літовцов ў рэалізацыю сваіх мэтаў праз розныя абяцанкі. Акрамя стратаў ад нямецкай палітыкі экстэрмінацыі (галоўным чынам ахвяры галакосту) Літва перажыла новыя дэмаграфічныя катаклізмы: ад страху перад збліжэннем Чырвонай Арміі на Захад уцяклі каля 60 тыс. літовцов і 90 тыс. немцаў, а пасля ўваходу Саветаў у Польшчу перасяліліся амаль 200 тыс. палякаў. У выніку змагання пасляваеннай партызанкі загінула 30 тыс. чалавек, а савецкія рэпрэсіі (у тым ліку дэпартацыя ў Сібір) ахапілі каля 300 тыс. жыхароў Літвы, галоўным чынам Літовцов.

Santrauka

Lietuvių požiūrio į 1945 m. gegužės 8 d. dilema: ar tai karo pabaiga, ar nauja okupacija?

1945 m. gegužės 8 d. Lietuvoje nelaikoma pergales diena, nors II pasaulinio karo išdavoje Lietuvos teritorija padidėjo: Vilnius ir Klaipėda atsidūrė Lietuvos sudėtyje. Bet lietuvių tauta tapo naujų okupantų politinių manipuliacijų įrankiu. Po nacių vykdytos eksterminacinės politikos, visų pirma holokausto, Lietuvai teko iškentėti naujus demografinius kataklizmus: vejami baimės dėl artėjančios Raudonosios armijos, į Vakarus pasitraukė apie 60 tūks. lietuvių ir apie 90 tūks. vokiečių, o atėjus sovietams Lietuvą turėjo palikti apie 200 tūks. lenkų. Kilusio partizaninio pasipriešinimo išdavoje žuvo apie 30 tūks., o tremtį į Sibirą bei kitokias represijas patyrė apie 300 tūks. Lietuvos gyventojų, pagrinde lietuvių.